

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)+94(475)''1850/1860''

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: yu-prisyazhnyuk@mail.ru

ШАМАРА Сергій Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: clionika@ukr.net

ІГНАТЕНКО Юлія В'ячеславівна, студентка IV курсу Навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, e-mail: ignatka_94@mail.ru

ПОЛЬСЬКІ «СЛІДИ» УКРАЇНСЬКОГО НАРОДОЛЮБСТВА НА ЗЛАМІ 1850–1860-х рр.

У статті проаналізовано еволюцію польської інтелігенції в українську за період 1859–1863 років. Автори стверджують, що етнографічні та просвітницькі «ходіння в народ» реукраїнізованих польських інтелектуалів на Правобережжі стали ідейними та організаційними провісниками майбутнього народницького руху в Україні.

Ключові слова: інтелігенція, хлопомани, селянство, поляки, українці, національний проект, українське народолобство, російське народництво.

Постановка проблеми. В історії народництва помітним є не тільки однойменний суспільно-політичний рух у Російській імперії, а і його національні різновиди. Дослідження народницького руху власне в Україні доцільно проводити за ознаками: хронологічною (1860-ті, 1870-ті та 1880-ті рр.), національною (російське народництво, українське народолобство), регіональною (лівобережний, правобережний, південноукраїнський). Підставами для цього є різна соціокультурна та етноконфесійна ситуація в означених регіонах (на яку власне зважали самі «ходаки в народ»), також відмінності в ідеологічних джерелах народолобства (залежно від його активних крайових носіїв).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки тематика українського народолобства 1850–1860-х рр. неодноразово привертала увагу дослідників. Серед тих, хто частіше інших долучався до її аналізу, варто назвати дніпропетровського історика С. Світленка. У його збірнику праць «Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття» (Д., 2007) знайшли висвітлення питання генези українського руху в контексті центрально-східноєвропейських впливів та зв'язків, особливостей світоглядних цінностей української інтелігенції та ін. Проте в пропонованому аспекті проблема ще не отримала оригінальної інтерпретації.

Автори статті ставлять за мету показати власне польську складову українського народництва (народолобства) в її деструктивній та конструктивній перспективах. У своїх міркуваннях дотримуються гіпотези, що досить виразно польські спонуки – руйнівні чи творчі – почали виявлятися навколо інтелігентної діяльності хлопоманів якраз на рубежі 1850–1860-х рр., а вже потім вони будуть переформатовані на український лад, широко, тобто соціально, територіально, темпорально екстрапольовані, з розмаєм методів діяльності та конспірації.

Виклад основного матеріалу. Процеси формування української та польської модерних нації тісно пов'язані, бо достатньо тривалий час відбувалися на спільному історичному ґрунті. Епохальним для обох стало XIX ст., точніше його друга половина, адже саме тоді під пресингом імперських режимів Романових і Габсбургів українська та польська інтелігенція інтенсивно працювали над «оформленням» своїх національних проєктів, намагалися знайти їм легітимний (так само, як і нелегальний) шлях до реалізації. Основною проблемою тогочасного націотворення і українців, і поляків був пошук етнонаціональних ідентантів, які послужили б базою їхніх національних намірів. Серед таких помітно зримими були (ставали) віра, етнічне та соціальне походження, мова, територія. Тогочасні суспільні реалії зумовлювали внутрішнє протиборство, внаслідок чого виникала поліфонія критеріїв ідентичності. Регіоном, де ідентанти мали особливу й принципову вагу, було Правобережжя України.

У цілому українська спільнота середини XIX ст. перебувала у стані етнічної маси, характерної для традиційного суспільства. Її основу становило багатомільйонне селянство, «національна свідомість» якого зазвичай не виходила за межі повсякденних апперцепцій. Поява гетерогенної групи різночинців мала наслідком оформлення її у другій половині XIX ст. в окрему соціальну верству – інтелігенцію. Процес формування цього прошарку позначався регіональними відмінностями, де він залежав від соціального та етнічного походження, віросповідання, інших чинників. Тому окремо можна вести мову про особливості формування інтелігенції на Правобережжі, Лівобережжі та Півдні України. Оскільки попервах (в дореформений період) здобути вищу чи хоча б середню освіту мали можливість і прагнули далеко не всі, в авангарді соціального представництва тут були діти збіднілої шляхти (дворянства), духовенства, торговців. Це означало, що деякий час лідерство належатиме російській, польській, єврейській спільнотам.

На Правобережжі першість у суспільній градації тримали поляки. Київ, як основний культурно-освітній центр цього регіону, на середину XIX ст. перетворився на осередок польської освіти й культури. У місті, згадував Б. Познанський, панувала польська мова, був польський театр, польський (чи, принаймні, з переважанням поляків) університет, пансіон Залеської, теж «чисто польський» [1, 11–12]. Аналізуючи загальнокультурну ситуацію, цей хлопоман польського походження також зазначав, що «пан поляк у всіх видах, починаючи з величної фігури якого-небудь магната і закінчуючи типом дрібного сільськогосподарського агента-економа, ржондця – взагалі офіціаліста – усе це «панувало» в Україні, усе це вважало себе вище стоячим і насправді воно і було культурніше міщанства і селянства в Україні (тут і далі цитати здебільшого перекладено українською мовою, стиль авторів збережено в максимальній наближеності до оригіналу. – Авт.)» [1, 10]. Чимало українців, що мешкали в регіоні, на той час відмовилися від свого етнокультурного лона. За свідченнями того ж Б. Познанського, «і чиновник, і піп, самі захопившись польською культурністю й походячи часто з того ж самого народу, зовсім індиферентно ставилися до національного питання в Україні, намагаючись радше уподібнитися пануючим полякам і відмежуватися від «мужицького» життя» [1, 10].

Отож, Правобережжя, уже як частина Російської імперії, залишалося під владою поляків, які «володіли нею набагато міцніше, ніж до приєднання Польщі до Росії» [1, 11]. Любов поляків до нової «батьківщини» була корисливою: «Поляки-пани або ополячений русин-пан любили в Україні свій добробут», тоді як українці – «своїх рабів» (Вказуючи на жорстокість поводження шляхти з українськими селянами, Б. Познанський зазначав, що навіть під час підготовки реформи 1861 р. поміщики влаштовували людям безперервну панщину й побори, користувалися «правом першої ночі» (*jus primae noctis*), безмірно сікли їх) [1, 31]. За нагоди пани хвалилися гарним ставленням до селян й оголошували себе їхніми заступниками та друзями, далеко не противниками їхнього звільнення. Хоча часто говорили й таке: «Їх (кріпаків. – Авт.) спочатку варто вивчити, а тоді вже дати волю» [1, 36]. «Кілька раз мені траплялося вам (своїм кріпакам. – Авт.) сказати те, що ви розумієте, а сказати не умієте», – звертався до своєї «власності» один із місцевих дідичів [2, 10].

Ці й подібні шляхетні рефлексії насправді були пустопорожніми, адже здебільшого дідичі намагалися підкреслити власний аристократичний статус, мало переймаючись проблемами інших категорій населення. Головною справою їхнього життя залишалося піклування про персональний добробут. Як влучно підмітив французький дослідник Д. Бовуа, «буряки й зернові були єдиною їхньою турботою» та гонор перешкоджав їм у цьому ззна-

тися [3, 267]. Як і до українських селян, магнати ставилися так само зверхньо до місцевої збіднілої шляхти. Власне тому прагнення безземельного панства до самоствердження й інтеграції постійно наштовхувалося «на гордовиту зневагу багатой еліти, яка ніколи так і не змирилася з його появою» [3, 277].

Орест Левицький нарахував у Київському генерал-губернаторстві близько 64 тис. «печеняжей» – представників дрібномаєткової й безмаєткової шляхти, переважно польської національності. Згідно його даних, у 1840 р. ревізійна комісія Києва, перевіряючи докази, пред'явлені на підтвердження аристократичного походження кожного з цих збіднілих шляхтичів, практично всіх їх перевела до категорії нижчих станів, принагідно перетворивши на однодворців у селах та на звичайних міських громадян імперії в містах. Чимало колишніх шляхтичів відтоді були змушені займатися виробничою або ж інтелектуальною працею, майже «повністю зливаючись із корінним населенням, засвоюючи його спосіб життя, мову і звичаї» [4, 15]. Волею долі саме ця польсько-україномовна суспільна група ставатиме індикатором етносоціальних процесів на Правобережжі, які розгортатимуться тут на початку другої половини XIX ст. Точніше, уже не так сама ця група декласованих шляхтичів, як їхні діти, що пішли «в університети».

«Тогочасна молодь, – згадував Б. Познанський, – майже поголовно становила передову, ліберальну частину суспільства, як рівно батьки цієї молоді, – не діди цих, а безпосередньо старше покоління, – стояли за принципи поміщицької влади і дуже тупо піддавалися новим віянням... Ретроградів початку 60-х років у середовищі шляхетсько-польської молоді називали загальним ім'ям мошрадзеї» (це старе, консервативне покоління Т. Рильський нарікав «рутиністами»). Всупереч цьому прізвиську з'явилося докірливе для всіх симпатиків і заступників народу – «хлопомани» [5, 29].

Як доречно наголосив Т. Рильський, у діяльності «мошрадзеїв» енергія «надто блискуче» виявлялася «у противленні всякому зближенню з селянами і всякому проблизкові південно-руської народности» [6, 40]. Щоправда, були серед польського загалу люди з прогресивнішими поглядами. Зокрема, Коронович та Красинський представляли, на думку Т. Рильського, дещо інший тип знаті. Її девізом було – “Не шляхту хлопить, а люд шляхтиць треба”. Третю групу, згідно його характеристики, – становили молоді козакофіли, що «начиталися Залеського, Чайковського, Мальчевського й Падури» [6, 41].

Принагідно зазначимо, що польська література 1840–1850-х рр. також помітно позначалася новими віяннями. «І в романах, повістях, поемах, – згадував Б. Познанський, – і драматичних творах виявлялися симпатії до пригнобленого раба й осуд його власника»; «письменники створювали особливо приємний їм тип прихильного до них козака і навіть поетизували цей тип степового героя» [1, 13,29]. Водночас старий поміщицько-шляхетський устрій критикували Юзеф Крашевський (у творі «Ostap Bondarczuk»), Томаш Єж («Handzija Labognick») та інші польські письменники [1, 29,37,51].

Один із перших біографів В. Антоновича Федір Матушевський побачить прямий зв'язок українофільської течії в польській літературі з появою хлопоманства. Спираючись на передісторію її формування, він зазначатиме, що «розчарування ідеалами козакофільства і критика цих ідеалів поклали першу підвалину тому напрямкові в польському суспільстві й літературі, який зрештою привів деяких поляків до «хлопоманії» чи до демократичного українофільства» [7, 30]. Очевидно, основна відмінність уявлень хлопоманів 1850–1860-х рр. від спадщини польських літераторів першої половини століття крилася у відмові від елітарної історії (зі звеличенням козацького стану й старшинської еліти) і безпосередньому зверненні до селянства. «Рух у тій формі, яку він прибрав собі в 60 роках, – продовжував Ф. Матушевський, – треба вважати за цілком природний і розумний кінець розвою і зросту соціально-політичних, гуманітарних ідей, що прокинулися з початком XIX віку серед українсько-польської шляхти, розвою і зросту демократичної свідомості і романтичного народолобства... Від науки та літератури народолобним думкам треба було зробити дальший ступінь – до політики та громадських відносин. І цей ступінь зробила українсько-шляхетська молодь...» [7, 34–35].

У середині XIX ст. під польським впливом перебувало студентство Київського університету (за спостереженнями Ф. Равіти-Гавронського, 1000 студентів із 1200 були поляками) [5, 23]. Виш був буквально переповнений польською молоддю. Б. Познанський пригадуватиме, що крім «наших поляків», – українських (імовірно, київських), волинських і подільських, – тут навчалися литвини (білоруські поляки) й «короняри», тобто вихідці з

Царства Польського (когоніагіє). Бажання здобувати освіту саме в цьому університеті Б. Познанського ніскільки не дивувало, адже він прекрасно знав: на той час це був, «якщо не рахувати одеського ліцею і гори-горицького агрономічного інституту, єдиний [вищий] навчальний заклад в тій частині Росії» [1, 25].

Серед молоді, які прибувала на Київщину з Царства Польського, було чимало студентів, які раніше навчалися у Москві й Петербурзі. «Взагалі, – зазначав Б. Познанський, – в польському середовищі це – агрономи й фабричні техніки з «когону», Галичини. Ми не особливо благоволили до цих поляків» [1, 32]. Вони, на переконання етнографа, дуже відрізнялися від «наших поляків», які не зовсім ще усунулися від своєї українськості й виблискували селом простими формами життя. «Короняри» ж були егоїстами, сухими й черствими натурами. До того ж, їм були властиві столичні лоск і франтівство, чого в Київському університеті не спостерігалось за вихідцями з Правобережжя [1, 32,33]. Звичні жити розкішно, немісцеві поляки «славилися розпустою».

Майже офіційна пропаганда гультяйства серед київських студентів мала свого покровителя в особі генерал-губернатора Д. Бібікова. Той вважав, що в такий спосіб можна відволікати увагу молодих людей від вільнодумних течій, а, за потреби, отримати компрометуючі матеріали на більшість із них. І гультяйство, принаймні деякої частини студентства, набуло настільки значних масштабів, що призвело до розвалу цілого будинку розпусти – лупанарію Камбали на Андріївській горі.

В іншій частині студентів на все це виникала протилежна реакція – явище «пуризму». Він виявлявся у помірному харчуванні, цілковитій відмові від пияцтва, цнотливості й, нерідко, скромності в одязі. Справа доходила до того, що багато хто одягав пошиті з сірого солдатського сукна штани і сюртуки. Ватажками й проповідниками пуризму були В. Антонович, який закінчив на той час медичний факультет і перейшов на історико-філологічний, і Микола Загурський, що незабаром залишить Київ. Прагнення до «чистоти звичаїв» недовго трималося в університеті, хоча наслідком його залишилося зневажливе ставлення до студентів-франтів – «тифлевців» (тифель – тогочасна назва товстого драпу, з якого багаті панічі шили собі студентські сюртуки) й, можливо, «уникнення франтівства» [1, 26].

Ці сюжети зі спогадів Б. Познанського підтверджують мемуарні свідчення відомого народника В. Дебогорія-Мокрієвича, який навчався пізніше – у другій половині 1860-х років. «Студент, – писав він у «Воспоминаниях» (1903), – майже бравірував своєю бідністю; вона становила свого роду шик; якщо в кого навіть і водилися кошти, то це не показувалося; просте, в жодному разі не франтівське вбрання – було ознакою студентської порядності: над франтами сміялися відкрито... Втім, франти наші трималися осторонь і не відвідували зборів. Студентська маса здебільшого складалася з бідняків: синів дрібних поміщиків, різночинців» [8, 6].

Отож, серед польського студентства не було єдності. Скромність місцевих (правобережних) поляків виразно маркувала їх із-поміж інших здобувачів дипломів. На наш погляд, така позиція синів збіднілої шляхти свідчила про близькість їм ідеалів місцевого простолюду. Б. Познанський зізнавався, що пуризм вплинув на носіння деякими з них свитки (сувої) і взагалі народного костюму, і був переконаний, що це їхнє «уподобання мало й інші, більш суттєві, причини» [1, 26,27]. Очевидно, самовизначення поляків українських губерній, як менш заможних (чинник соціального характеру), і знайомство з життєвим укладом тутешнього українського селянства (чинник водночас соціальний і етноментальний) сукупно дали поштовх новому процесові на теренах Правобережжя – переходові збіднілої шляхти з табору будівничих польської нації до табору будівничих української нації. Однак для набуття цим процесом характерної незворотності потрібні були інші суспільні умови, й вони дуже швидко з'явилися.

«Майже одночасно з пуризмом, – згадував Б. Познанський, – зародилася в нас думка про організацію гуртків. Це були ті ж земляцтва. Гуртки такі називалися гмінами і складалися зі студентів однієї гімназії. Так, були гміни: київська (обох київських гімназій), жиитомирська, немирівська, білоцерківська, мінська... Представники-студенти, яких було з якої-небудь гімназії небагато – одна, дві, три особи – приєднувалися за власним вибором до якої-небудь із постійних гмін. Отак, Антонович, один тільки з одеської гімназії, приєднався до білоцерківської гміни. Особливу гміну склали короняри» [1, 27]. Згодом ці гміни стали базою для організації польського повстання. Через них у Київському універ-

ситеті підтримувалися національні традиції, зокрема й сподівання на тему «Jeszcze Polska nie zginela» [1, 28,29]. Останнє явище мало безпосереднє відношення до формування і реалізації польського національного проекту, що у вигляді шляхетської ідеології у різний спосіб набував поширення в Україні.

З появою великої кількості коронярів організація гмін Київського університету за земляцько-гімназійним принципом досить швидко була замінена на організацію провінційну: замість гмін Київської, Білоцерківської, Кам'янецької, Житомирської були утворені гміни Українська, Подільська, Волинська, Литовська й Коронна. Це, нібито, відповідало давньому устрою Польщі, хоча насправді було не зовсім так. Річ Посполита мала у своєму складі Литву, Русь і власне Польщу, тоді як гмін було п'ять, і тільки руські (українські) землі не були об'єднані в одне ціле (Б. Познанський вбачав у цьому «певну упередженість») [1, 39]. Укрупнення гмін від земляцтв до провінцій з одночасною відмовою укрупнити їх до статусу руських (українських), було зроблено радше з організаційних та ідеологічних міркувань авторів польського національного проекту й керівників польського національного повстання 1863–1864 років. Організаційна і будь-яка інша робота за провінційним поділом значно спрощувала керівництво нею, – а от окреслення Русі-України у вигляді єдиного правобережного терену з трьох українських губерній було небажаним із погляду ідеології польського руху. Цілком імовірно, що хлопоманські настрої були взяті до уваги організаторами повстання, і саме тому доцільнішим вважалося не дати утворитися єдиному революційному центру в Україні, розділивши її Правобережжя на три частини.

Тим часом життя в гмінах тривало за своїми «законами». Поляки Київщини, Волині та Поділля гуртувалися навколо своїх керманичів (спікерів). До їхньої хлопоманської частини входили Антонович, Рильський, Познанський, Сорочинський, Хамец, брати Василевські, Віцус, Пржеднелський, брати Поповські, Загурський, Геншель (литвин), Врублевський, брати Питінські, Перетяткович, Юр'євич (вільний слухач), Мегердин (вірмен із подільської гміни), Трахтенберг, Бернатович, Федір Панченко та ін. [1, 42]. «Наші поляки, – згадував Б. Познанський, – в особі кращих своїх представників, були і патріотами, і водночас демократами-народниками. Короняри були тільки політиками-патріотами і до народу України – взагалі русина й литвина – вони ставилися байдуже, ледь не так, як ставляться представники європейських націй до аборигенів Африки» [1, 39].

«Для польського дідича, – згодом зазначав Іван Стешенко, – наш селянин був хлоп, нижча істота, – через те відносини між Українцями та Поляками були відносинами межі народом і шляхтою... І через те боротьба межі ними мала соціальний колорит...» [6, 32]. «Українські поляки, – писав Пантелеймон Куліш, – згоджуються, що вони, здебільшого, ті ж Українці, обернені католицизмом и польщизною в іншу народність». «Що ж може бути придатніш для освіченого мислителя, як вернутись на той простий шлях, яким ішли їх предки, не зведені ще єзуїтами та варшавськими політиками?», – задавався питанням Куліш [6, 31]. Б. Познанський наводив цікаві міркування про те, як «антагонізм між нащадками поляків часів Ядвіги і нащадками Русі та Литви часів Ягайла XV століття, покатоличеними й культурно ополяченими, виявлявся й до 60-х років. Поляки Русі та Литви не любили коронярей і не сходилися з ними» [1, 39]. Зрештою, саме ці соціальні та етнічні суперечності послужили, окрім іншого, підставою для появи на Правобережжі двох різних національних проектів – польського та українського.

Потрібно підкреслити, що соціальні суперечності станів і поколінь, замішані на етнічному ґрунті, позитивно позначилися на консолідації українсько-зорієнтованої молоді. Тому не дивно, що ще за студентською лавою вона усвідомила потребу в новій ідеології, яка за умов підваженого (зокрема й нею) статус-кво на Правобережжі запропонувала і полякам, і українцям новий формат суспільних зв'язків. На думку хлопоманів, перше, що треба було зробити полякам, – це дати українцям свободу й припинити ставитися до них як до людей нижчого гатунку. Свою позицію вони доводили власними прикладами. Якщо польський магнат і його оточення любили українця як свого підлеглого, то студент-хлопоман початку 1860-х рр. не мав такої корисливості. «Його любов до народу, – писав Б. Познанський, – до українця – сварила його з найближчими рідними, зазнавала гонінь не тільки офіційної влади, а й усіх її компатріотів-однодумців» [1, 31].

Конфлікт поколінь яскраво простежувався у відмові батьків сприймати участь своїх синів в антиурядовій діяльності як нормальне, гідне уваги явище. Унаслідок такої реакції шляхтич Моргулець забрав свого сина з університету, а батько Т. Рильського особисто

прохав генерал-губернатора звернути увагу на «злобливу пропаганду» й запроторити його сина «разом з іншими студентами куди-небудь у заслання» [1, 37]. Отже, все починалося у формі такого собі соціального конфлікту або навіть сімейних непорозумінь, які ставали масовими. У випадку з ополяченими хлопоманами йшлося радше про зміну не прізвищ із польського на український манер, а предмету діяльності («національного будівництва») – з польської нації на українську.

У проєкті «своєї» нації Антонович і однодумці намагалися спиратися на «народний матеріал». Він давав їм чимало аргументів до остаточної ідентифікації себе з українцями. Саморефлексія пересічного хлопомана на цей предмет була приблизно такою, як бачення цієї проблеми Б. Познанським в одному із сюжетів власних спогадів: «Ритуал повсякденного життя, як результат місцевих умов побуту, не так легко піддавався змінам. Русин-українець, ставши поляком, прийнявши нав'язану йому унію і католицтво, а разом і мову, не міг відразу засвоїти всі прийоми повсякденного життя поляків і зберіг навіть до останнього часу своє старе – староруське. Незважаючи на те, що Іваненко, Бугай, Хміль, Ярмоленко, Яриш з прийняттям католицизму і залученням їх до сучасної польської культури стали Іванівськими, Бугасьвськими, Хмілевськими, Ярмолинськими, Ярошинськими і т.д., усе-таки продовжували їсти борщ, лемішку, вареники, варити кутю й узвар на Багатий вечір, названий вююзіей, засмажувати до Великодня порося з хроном у зубах, що заміняє «баганка». Так само, як і колись, цілувалися, христосуючись, і на вітання «Христос воскрес!» українця-хлопа відповідали «Воистину воскрес» українською, тому що в польській мові немає адекватної відповіді» [1, 30].

Усі ці роздуми київського студента-хлопомана (який уже відчував себе українцем, входив до української гміни університету, що об'єднувала його з однодумцями, хоча щодня спілкувався з друзями польською мовою, читав польську пресу і літературу) навряд чи вийшли б на публічний рівень, якби не з'явилися обставини, що вимагали від нього конкретних рішень і заяв. Такими були «справа Тіта Далькевича» і, звісно, Січневе польське повстання 1863 року.

Надзвичайно знаковою подією стала справа Тіта Далькевича – київського студента-поляка, який у 1859 р. вирушив у подорож до м. Гори-Горки (Могилевської губернії) й дорогою до місця призначення зустрівся з селянами, які поскаржилися йому на свавілля свого пана. Вислухавши людей, Далькевич сказав: «А ви б його ось так», і провів пальцем по горлу. Дізнавшись про цей факт, гміна коронярів відразу ж надала йому політичного характеру. Б. Познанський пригадував: «...З'ясувалося, що коронярів цікавить політичний підтекст цієї справи, з погляду, як вона характеризує ставлення місцевого населення до поляків-панів; решту ж, тобто нас, ця справа цікавила у значенні як ставляться селяни до поміщиків, яких ми називали мошрадзєями. Виходячи з таких двох підходів до дебатованого питання, виникло нове питання: на чю сторону ми станемо у випадку зіткнення інтересів панів-поляків і місцевого селянського населення...? Я перший тоді сказав буквально ось що: «Я піду туди, куди піде мій народ, а народ цей український» [1, 43].

Саме у такий спосіб починалося повернення чи не кожного відомого хлопомана до своїх етнічних коренів. Цей процес був, з одного боку, глибоко психологічним й почасти емоційним, а з другого, він позначався на всьому подальшому житті людини. Щоправда, для масового й остаточного повернення ополячених українців до «своєї нації» потрібні були час і обставини. У зв'язку з цим Б. Познанський слушно зазначав, що спершу, відокремившись від поляків, хлопомани не перейшли до українців і стояли осібно. «Окрім корінного українця Панченка, – згадував він про той період, – у нас ще був знайомий, в національності якого не можна було сумніватися, – це студент-попович із Поділля Анатолій Свідницький» [1, 58].

Особистий приклад національного самовизначення Бориса Познанського (1841–1906), спогади якого, цитовані нами з огляду на насиченість інформації про хлопоманів найчастіше, заслуговує на окремий розгляд.

Свій рід Б. Познанський виводив зі старої овруцької руської шляхти, «свого часу ополяченою» [1, 14]. Його діда, батька і двох дядьків хрестили греко-католицькі священники. Мати, вихованка Могилівського інституту, була переконаною роялісткою, і в сім'ї вела порядки «строого руські» [1, 17]. Навчався Б. Познанський спочатку в Полтавській гімназії, а після смерті батька перевівся до Білої Церкви, де мешкав його дядько Андрій, який працював домашнім лікарем у графа Браницького. За складом Білоцерківська гімназія

була польською (православні становили менше 10% усіх учнів). Панувала польська мова, якою 14-річний юнак тоді ще не володів. Зізнавався, що ґрунтовніше знав малоросійську мову прислуги, з якою спілкувався частіше. Однак, опинившись у стінах гімназії, «швидко засвоїв польську мову» [1, 17]. Перші романи і повісті читав польською, бо й «книжки в Білій Церкві продавали тільки польські та французькі» [1, 21].

«В мені стали виявлятися симпатії до українців, – писав він про цей період своєї юності, – та я не переставав бути паничем, цілком засвоївши собі всі прийоми польсько-шляхетського життя, мову, погляди, став думати як поляк. Але якось дивно виходило, що я ніколи не відчував властивої полякам відчуженості від українців-мужиків. Навпаки, щось таке, певна річ, аж ніяк не аналізоване тоді, зближувало мене з ними. Дуже може бути, що моє православ'я робило мене в очах українців, – близькими до мене вони були в особі прислуги, – не таким уже й чужим, як чужими їм були пани-католики. Тоді, у той час, це не привертало моєї уваги, і тільки тепер, вдумуючись у це минуле, згадуючи його, я приходжу до таких висновків» [1, 18].

Для місцевого люду юний Познанський також не був чужинцем. Беручи його на одну з православних служб, кухарка Хотина на зауваження іншої служниці Галини, що панич, мовляв, боїться іти з ними, відповіла: «А їм чого боятися, – вони ж нашої, мужицької віри» [1, 20]. У той же день Борис зізнався дядькові Андрієві, що відвідав православний храм, на що той відповів: «Ти добре зробив. Ніколи не треба цуратися своїх одновірців» [1, 20]. А польська пані, дізнавшись про вчинок Б. Познанського, відреагувала так: «Нічому дивуватися! Бо ти, мій милий, такий же схизматик, як і мужики» [1, 20].

У 1859 р. Б. Познанський вступив до Київського університету (на медичний факультет), з якого був відрахований у 1861 р. «за несплату коштів за навчання упродовж трьох останніх семестрів із чотирьох» [1, 3]. Його студентські роки співпали з формуванням ідеології хлопоманів, до якої він активно долучився. Зауважмо, що в багатьох діячів хлопоманського руху юність проходила саме так або подібно.

Невдовзі Б. Познанський поселився в с. Дударях Канівського повіту (нині – Миронівський район Київської області), де «навчав грамоті дорослих, читав селянам українські книжки, пояснював їм «Положення про селян» і, крім іншого, підтримував постійні зносини зі своїми друзями-однодумцями: Антоновичем, Рильським та ін.» [1, 3]. Мешкав там до 1866 року.

Свій виїзд на село Познанський прокоментував у такий спосіб: «Це не було бунтарське «ходіння в народ». Це була цілком легальна допомога народу. Питання про мою національність цим моїм поселенням у селі вирішувалося остаточно. Сказане мною раніше, що я піду туди, куди піде мій народ, а народ мій – український, здійснилося безповоротно» [1, 55]. «Так, – зізнаватиметься пізніше, – у ту мить у мене не було нікого на світі, кого б я міг назвати більш ріднішим, чим ця громада, так мене зустрічаючи, так сповнена переживань за мене. Цей момент остаточно міцно зв'язав мене з цим народом» [1, 58].

Варто зауважити, що на початку ХХ ст. Б. Познанський виокремить кілька періодів розвитку хлопоманського руху: «пуризм, власне хлопоманство (яке він ототожнюватиме з народництвом. – Авт.) та націоналізм» [1, 46–47]. Наголосить, що «природним результатом хлопоманії, як течії, було зближення з «хлопом», а з цього зближення за місцем дії виникало й усвідомлення його, цього хлопа, національності й потім зарахування себе повністю до цієї національності... сам народ, до якого ми наблизилися, привабив нас своїми принадами й тим, що ми сподівалися в ньому знайти після того, коли він стане вільним громадянином» [1, 47].

Зовсім швидко після «справи Далькевича» (1859) хлопомани стали збиратися на сходки, де вирішували поточні питання. Одним із місць зустрічей була квартира Ф. Панченка на вулиці Жилянській у Києві. Якось, згадував Б. Познанський, він застав дебати в той момент, коли «господар квартири жваво доводив Василевському, що в того навіть прізвище не польське, бо, мовляв, у польській мові немає Василя, а є Базиль, а тому, якщо предки його були поляки, то прізвище їхнє було Базилевські, а не Василевські, що таких ополечених українців більша частина поміж шляхти і т. ін.» [1, 44]. Як з'ясувалося, дебатували надзвичайно серйозне питання: який народ хлопомани повинні вважати своїм? Окрім Ф. Панченка – корінного українця – виразної ідентичності не мав більше ніхто. Антонович, взявши слово, суто логічними висновками став доводити, що жити серед українського народу і не злитися з ним, не перейнятися його національними інтересами, значить бути паразитом.

А ще, що в Україні не може бути й мови про панування поляків, які великою мірою є ополяченими українцями, і до того ж, представляють значно меншу частину населення, що «ніде так не збігається ідея націоналізму з демократизмом, як в Україні» [1, 44,45].

Згодом свої аргументи на користь переходу до «української народності» В. Антонович, Т. Рильський та інші гуртківці стали виказувати на сторінках часописів. За це, як відомо, вони були піддані бурхливій критиці тими ж поляками, які вважали вчинки хлопоманів аномальними, а їх самих – відступниками. Безумовно, вихід частини шляхетської молоді з процесу формування польської національної ідентичності надзвичайно ревниво сприймався старшою місцевою шляхтою і коронярами, які, до того ж, сподівалися на відновлення колишньої величі Польщі в кордонах 1772 року.

Бердичівський повітовий маршалок Тадеуш Бобровський зазначав: «Ми, поляки, хочби що хто-небудь казав, силкуючись виправдати вчинок Антоновича, мусимо вважати його за відступника і то з хвилини найболючіших його розчарувань і мук...» [5, 18]. Однак, у дискусіях, що дуже швидко наповнилися новими аргументами, ставало зрозумілим: вчинок хлопоманів є проблемою національної ваги (інакше на нього просто не звернули б уваги, обмежившись парою коментарів у місцевій газеті). Це дало можливість відчувати свою «вагомість» і щораз виразніше артикулювати власну позицію. Уже в 1861 р., у лютевому номері «Основи», Т. Рильський писав (у статті «Несколько слов о дворянах правого берега Днепра»): «Ми повинні збагнути таке основне положення: велика частина українських дворян... ні що інше, як ополячені українці. Це положення важливе, між іншим, тому, що докори людям, які походять із цього стану, але вважають себе українцями, докори в національному відступництві, схожі на те, якби знімчілі чеські аристократи стали б дорікати чехам, що звертаються до своєї рідної, слов'янської національності» [5, 33]. Виступаючи як аналітик етносоціальних процесів, що отримали свій бурхливий розвиток буквально останніми роками, він мав усі підстави констатувати: «Освічене суспільство правого берега розділилося на дві частини, що усюди ведуть між собою гарячу полеміку. Молодше покоління, відчуваючи й усвідомлюючи дедалі більше потребу єднання зі всією народною масою, почало вдивлятися в минуле і теперішнє життя народу, і знаходячи в ньому життєву, самобутню силу, переймається найсильнішим до нього співчуттям і перестає вважати себе далеким від народу, земля якого його вигодувала, пісня якого розбудила в ньому перші серцеві думи, з яким, врешті-решт, воно повинно зійтися в майбутньому громадському житті. Це молоде покоління поставило собі завдання – сприяти всіма чесними способами моральному й матеріальному розвитку народу, і з кожним днем спостерігаємо дедалі більше виявів такого шляхетного усвідомлення» [5, 35].

Кость Михальчук (за твердженнями Д. Багалія, саме він був ініціатором окремої – української – гміни в університеті) у своїх мемуарах під назвою «Из украинского былого» писав, що «знищення в собі самих будь-яких слідів панської культури стало гаслом цих ідеалістів [хлопоманів], а ми знаємо, що частина з них стала, справді, писарями, решта – вчителями тощо» [5, 62]. Познайомившись через Т. Рильського з В. Антоновичем, зав'язавши з ним дружбу (певний час вони навіть спільно винаймають у Києві квартиру, неподалік Ботанічного саду), Михальчук захоплювався тим, як Антонович схилився на свій бік співрозмовників. Отак, «національне відродження» чехів і об'єднавчі процеси в Італії він пояснював поширенням просвіти серед народу, наголошував на тому, що «культура – взагалі єдиний і вірний важіль розумового, морального, економічного й політичного підйому й звільнення народів» [5, 65]. Для переконливості Антонович наводив кілька епізодів, що характеризували безсилля і невдачі багатьох революційних рухів «серед темних і недисциплінованих мас», з одного боку, і стрункість, стійкість й переможну ходу культурно-національного руху чехів та політично-революційного руху італійців, з другого [5, 65].

Цілком очевидно, що формування націознавчої бази ідеології хлопоманів, зокрема їхнього духовного лідера Антоновича, відбувалося з різних джерел і в різний спосіб. У пригоді стали власні гімназійна й університетська освіта, особисті енциклопедичні захоплення, знайомство з доробком французьких, німецьких, італійських та інших учених, досвід формування польської національної ідеології. Окремо варто відзначити нові віяння в польській літературі, серед яких чільне місце посідали захоплення селянським життям. Це надзвичайно позитивно впливало на хлопоманів, адже в черговий раз вони знаходили підтвердження правильності (справедливості, ґрунтовності, оригінальності) своєї позиції. Про вплив польських літераторів на хлопоманський рух свідчать також джерела.

Згідно зі свідченнями К. Михальчука, В. Антонович і Т. Рильський були в добрих стосунках із Ю. Крашевським – відомим польським письменником, що «симпатизував українцям і мешкав у Житомирі» [5, 63–64].

Виходячи з окресленої вище наукової та освітньої бази, переконані хлопомани взялися формувати власний національний проект. Позаяк польська ідеологічна матриця на той час була вже майже повністю артикульована, вони почали з її критики. Так, на думку Антоновича, теорію шляхетської ідеології сформували єзуїти, які на підставі триєдиного начала на зразок слов'янофільської трійці «православ'я, самодержавства й народності» уклали її в формулу «католицтво, польський патріотизм і шляхетство» [5, 11]. Натомість для створення своєї ідеологічної тріади хлопомани мали лише дві виразні складові: «православ'я» і «українське селянство». Відповідника «російському самодержавству» чи то «польському патріотизму» в них не було, – окрім, звісно, власного прикладу «повернення до українськості». Тому гостро постала проблема створення такого теоретичного підґрунтя, яке б у всій своїй багатоманітності виступало під єдиним об'єднуючим гаслом «українського патріотизму». Відповідно до цього завдання були актуалізовані питання української освіти, мови й літератури, національної історії, формування території національного проекту тощо. Усі вони мали увійти до «українського патріотизму» як невід'ємні складові національного самовизначення українців у цілому.

У 1862 р. київський гурток колективною заявою на звинувачення у національному сепаратизмі – насамперед через боротьбу за існування української мови й літератури – відповів, що справді має такі аспірації, але не бачить у цьому нічого поганого. Буквально про це хлопомани заявили так: «На теперішній час ніхто, здається, не стане доводити потребу переробляти одну національність на іншу. Адже всі співчують прагненням Болгар, Хорватів, Словенців, Лужичан відновити або розвинути свої літератури; адже всезагальною симпатією користуються зусилля Русинів галицьких із відчуження своєї народності з-під польського впливу; чому ж Русини російські одні повинні бути позбавлені права, визнаного за всіма іншими народностями. Чому їм одним закидається як злочин те, що в інших вважається гідним похвали» [5, 46]. Вони вважали, що досліджувати питання про те, якою мірою малоросійська народність має право на окрему літературу, і, якщо має право, то чи має саму літературу, не варто. На їхній погляд, для права на існування української мови й літератури достатньо було того, що існує окрема народність, «що люди освічені, які належать до неї, здатні усвідомити і вказати на її індивідуальні відмінні риси, моральні й етнографічні, що вони сумлінними дослідженнями щоденно переконуються в тому, що свідомість їхня не привид, а самий доконаний факт» [5, 47]. І, зрештою: «Ми бачимо з досвіду, що навчання народу зі застосуванням його власної мови відбувається принаймні втричі успішніше й швидше» [5, 47]. Під заявою підписалися В. Антонович, П. Чубинський, К. Солонина, О. Стоянов, М. Малашенко, А. Тищенко, Є. Синегуб, І. Ничипоренко, П. Житецький, В. Торський, Д. Богданов, Т. Рильський, М. Синегуб, П. Супруненко, Володимир Синегуб, Б. Познанський, Віктор Синегуб, О. Лашкевич, Т. Горячковський, А. Стефанович, І. Касяненко (всього 21 особа).

Формування «українського патріотизму» потребувало аргументів від національної історії, а та, у свою чергу, – представників власної історіографії. Її видатним будівничим став В. Антонович. Беручи до уваги надзвичайно цінний внесок цього вченого в історичну науку, варто зауважити насамперед на ідеологічному значенні його творів. Достатньо своєрідно його було підкреслено в реакції поляків. Отак, З. Фіш (Тадеуш Падаліца), який полемізував із приводу статті В. Антоновича «Что об этом думать» («Основа», 1861), виразно усвідомлював націотворчу роль досліджень української історії, зазначав, адресуючи це Антоновичу, що «про давні діла писати можна, але не варто, та й не доводиться, щоб те усе, що було, прикладати до того, що є і що буде... Не наша сила переіначити історію. Про це можна говорити й доводити, але сердитися нема за що. Тепер на інший спосіб межують землі. Минулися ті часи, коли народом торгували як товаром та забирали його цілими табунами. Тепер він має свій голос і своє право. Отже, по-моєму, то ані вам, ані нам не приходить тягнути його за полу...» [5, 20]. Поза будь-якими сумнівами, знаючи мовчазну природу українських селян, Падаліца розраховував на те, що домагання хлопоманів не знайдуть серед них підтримки, і, треба визнати, деякою мірою його слова були справедливими. Та тільки в тій частині, де це можна пояснити інертністю хліборобської

верстви, але не в тій, де в такий спосіб польські кола розраховували усунути українську інтелігенцію від керівних ролей у націотворчому процесі на Правобережжі України.

А такі сподівання серед місцевих поляків звісно ж були, як і популярним був на 1860-ті рр. серед них силогізм: “Потреби народу виражаються в його освічених представниках; а як більш освічена частина тутешнього суспільства (inteligencja kraju) ополячилася, то значить тутешній край польський!” [6, 41]. Можна припустити, що це була квінтесенція одного з елементів польського національного проекту на Правобережжі, яку використовували як аргумент під час агітації за нього. Логіка гранично проста: який народ на цій території є найосвіченішим, той і буде керувати її національним розвитком надалі. Це не могло не обурювати хлопоманів, які представляли інтереси мовчазної й неграмотної більшості цього краю, водночас мали амбіцію називатися «українською освіченою верствою» або ж «українською національною інтелігенцією». Сукупно всі ці чинники засвідчували важливість формування просторових меж національного проекту.

Студентські гміни, організовані спочатку за гімназійним, а потім за губерніяльним принципом, уже давали хлопоманам можливість ідеологічно постулювати етнографічні терени України. Польові дослідження і звичайні літні подорожі Лівобережжям та Півднем переконували їх, що там теж живуть переважно українці. Крім того, діячі хлопоманського руху чітко усвідомлювали, що та ж “нація русинів” мешкала в Галичині, яка входила до складу Габсбурзької монархії. Усе це знайшло своє відображення у їхніх наукових трактатах, ідеологічних статтях і памфлетах.

Доведення доцільності освіти рідною мовою, факту існування української літератури, історична аргументація й усвідомлення хлопоманами етнічних меж України сукупно давало центральну ланку їхнього національного проекту – “український патріотизм”, який, зважаючи на коло творців цього проекту, інакше як “місцевим” спочатку не можна було назвати. Отже, поширення “українського патріотизму” стало другою важливою (вже практичною) проблемою, після його теоретичного оформлення. Потенційну аудиторію становила, звісно ж, інтелігенція краю, – однак вона залишалася переважно польською (полонізованою), до того ж, знаходилася під впливом підготовки до повстання 1863 року. Міста Правобережжя в тій частині, яка не була полонізованою, зазнавали русифікації. Тому агітація серед селянства видавалася логічною і природною.

Вочевидь має рацію науковий співробітник Інституту історії ПАН, дослідник із Варшавського університету Владзімеж Меджецький, коли зазначає, що національна ідеологія пропагується серед її потенційних прихильників, і «як тільки вона знаходить відгук серед широких мас населення, розгортається національний рух» [9, 60]. Студіюючи проблему участі селянства Центральної і Східної Європи у націотворчих процесах другої половини ХІХ – початку ХХ ст., він справедливо вважає, що тогочасний український селянин не здатний був усвідомити «ідеологічну вітчизну», допоки не був залучений до «ідеологічної національної спільноти», і взагалі, що «селяни не мали яскраво вираженої потреби сприймати світ у національних категоріях» [9, 66, 72]. Беззаперечно й те, що «інтелігенти міфологізували стосунки між селянином і землею, вважали їх за понадчасовий сакральний зв'язок, який нібито забезпечує єднання нації з її територією» [9, 70]. Таке бачення (яке, безумовно, сповідували хлопомани) органічно вписувалося в формування національної ідеології, зайвий раз опосередковано призводило до національно-територіальної самоідентифікації інтелігенції та ніяк не переконувало в цьому саме селянство, – і почасти лише тому, що це бачення не було йому відомим.

В. Меджецький доводить, що націотворення другої половини ХІХ ст. для польської нації позначилося витворенням інтелектуальної та політичної еліти на селі. Вона стала зв'язковою ланкою у розповсюдженні національної свідомості від міста на село, утім основною проблемою залишалася якраз націоналізація (модернізація) селянської верстви. Позиції української сільської інтелігенції, на нашу думку, в середині ХІХ ст. були ще слабшими, й, відповідно, вплив на селянство – меншим. Хлопомани, лише частина з яких після закінчення університету працювала в селах, навряд чи могли змінити ситуацію докорінно, хоча, варто зазначити, деякі факти їхньої діяльності засвідчують про певні зрушення.

На думку В. Меджецького, українська і білоруська ідеологічні батьківщини розвинулися все ж таки пізніше, і «лише під час Першої світової війни і революції вони почали служити моделлю для широких мас» [9, 75, 76]. Йому апелює В. Присяжнюк, який вважає, що ще до початку ХХ ст., «попри несприятливі умови для свого формування і ствер-

дження, українська ідеологічна батьківщина мала стабільно-прогресуючий характер», визнаючи, водночас, що «сфера її впливу на державотворчі процеси, особливо серед селянства, залишалася обмеженою» [10, 164]. На наш погляд, ця проблема потребує спеціального дослідження, хоча вже зараз можна стверджувати, що великою мірою поразка національного проекту в революції 1917–1921 рр. буде зумовлена байдужістю села до національної ідеології.

На початок 1860-х рр. своєю діяльністю хлопомани ставили польський національний проект в незручне становище. Імовірно багато хто з його втілювачів міркував так: «Партію хлопоманів-малоросів, що складається, як відомо, з невдоволених місцевих чиновників, варто мати на увазі й спрямувати їхню діяльність на ту (ліву) сторону Дніпра» [1, 32]. У такий спосіб планували «розрядити енергію» українофілів, не забуваючи при цьому, що вони можуть мати користь для польського руху. Хлопомани неодноразово отримували пропозицію від організаторів польського повстання йти спільно з ними, заради «визволення краю від самодержавства». Це спонукало Антоновича та його однодумців заявити про свою позицію.

У колективній заяві «Отзыв из Киева» («Современная Летопись», 1862) київський гурток хлопоманів відмовлявся від популярних тоді революційних домагань, зокрема й тих, що містилися в брошурі «Молодая Россия» [5, 43]. Вони також відхрещувалися від «політичного сепаратизму» [5, 45–46]. Ця заява пізніше дала підстави Д. Багалію характеризувати тодішню українську громаду Києва як таку, що принципово ухилялася від участі в польському повстанні 1863 р. і яка «стояла на ґрунті органічної еволюції праці для народу, його національного, соціально-економічного й духовного відродження й розвитку» [5, 37–38]. «Польські демонстрації 1862 р. у стінах університету, – пригадував Б. Познанський, – призвели до протесту студентів-українців, що був поданий попечителю, і в якому заявлялося, що Київський університет не можна вважати польським і що весь університет не можна вважати відповідальним за дії студентів-поляків» [1, 60].

Відмова хлопоманів від політичних методів боротьби була цілком обґрунтованою. Передусім вони не бажали підтримувати польське повстання, бо його поводити фактично не визнавали Україну за окремий національний терен, виокремлений із орбіти польських інтересів. Окрім того, хлопомани були добре поінформовані про ставлення українського селянства до задумів місцевої шляхти. Народ не сприймав їх. «Мужик не політик, – писав В. Дебогорія-Мокрієвич, – він віддає перевагу російському царю перед польським паном». У 1863 р. польське повстання на Правобережжі України було паралізовано, головною селянами. Вони повсюдно переслідували повстанців, й або в'язали їх і доставляли до начальства, або ж «самі чинили з ними розправу» [8, 165–166; 11, 158].

Отже, хлопомани знали про аполітичність селян і про те, що сподіватися від них на участь у політичному русі (навіть під українськими гаслами) є марною справою. Тому свою діяльність Антонович і однодумці спрямували передусім на масову освіту, вироблення і вдосконалення національної ідеології (у формі суспільно-політичних трактатів, історичних та етнографічних праць, літературних творів тощо), маючи надію на майбутні покоління інтелігенції і селянства України. Практичну реалізацію своїх зусиль вони бачили, приміром, у відкритті недільних (вечірніх) шкіл. Проте така діяльність була або суто культурницькою, або ж надто конспіративною, як для великого суспільного резонансу.

В українській суспільно-політичній та історичній думці явище ре-українізованих поляків-хлопоманів отримало достатньо різні, втім, переважно позитивні оцінки. Свого часу Антоновича і Рильського М. Драгоманов «порівняв із Гонтою і Залізнякам» [6, 42]. Зі зрозумілих причин, вельми скептично писав про їхню діяльність Фр. Равіта-Гавронський: «Марив (Антонович) про воскресіння України, для неї тільки бажав працювати. Московський елемент не видавався йому страшним, вирішив через те боротися з польським. Маленький Маккіявелі взяв на свої плечі надто велику працю: адже не міг він не знати, що з минулого не залишилося нічого, що треба все творити наново» [5, 24].

Ф. Матушевський, на наш погляд, слушно припускав, що діяльність хлопоманів могла призвести до ополчення та окатоличення селянства. Однак цього не сталося, і на причинну дослідник бачив таку: «...Якби демократизм серед польської шляхти прокинувся не так пізно, а далеко раніш та широкою течією захопив би не малий гурток людей і пішов би певною ходою, то наробив би великої шкоди справі національного відродження місцевого корінного люду. Він би виссав останні соки з його, позбавив би й тієї решти інтели-

генції, що знайшла в собі силу озватися від імені українського народу в 60 роках... А тим часом народилася вже, переважно на лівому боці Дніпра, свідомо українська інтелігенція, залунав могутній голос Шевченкової музи і для українського народу блиснула зоря національного відродження» [7, 38]. В іншій частині своєї праці Ф. Матушевський схвально відгукнувся про Антоновича, вважаючи, що той на початку 1860-х рр. принципово порушив питання «про етнографічні межі Польщі і про національність люду, що заселює Україну». «З такого рішення, – зазначив дослідник, – самі собою випливали вже, як цілком природні, й інші відповіді на всі запитання, що стоять в органічному зв'язку з питанням про національність, – на питання культури: про мову, школу, церкву і т. ін. Все це повинно було стати українським. Така відповідність ставила перед українською інтелігенцією рішучі культурні завдання, накладала на неї певні обов'язки до корінного люду в Україні...» [7, 39–41].

1895 р., вітаючи В. Антоновича з 25-річчям професорської служби, Б. Познанський писав: «Безперечно ми захоплювалися, пересолювали, багаторазово осліплялися нашою ж фантазією створеним блиском того, що насправді було доволі тьмяним, але тим не менш кращого ідеалу для прагнення молодих сил, чим той, що для нас з тобою криється в слові хлопоманія, погодься, ніхто не створював» [5, 120–121]. Українське артистичне товариство в Чернігові в 1905 р. на черговий ювілей Антоновичу надіслало вітання, в якому було зазначено: «Ви були одним із піонерів українського інтелігентного руху і в сій ролі піднялись на такий високий щабель, що Україна може справді пишатися Вами, як своїм першим інтелігентом» [5, 112].

Зрештою, варто відзначити, що почавши з себе, хлопомани запропонували «націоналізуватися» й іншим верствам спільноти регіону. Згодом Ф. Матушевський констатував, що цей процес збереже своїх прихильників навіть на початку ХХ століття: «Серед теперішньої поступової шляхти чимало вже знаходиться людей, від імені яких молодий історик Д. В. Липинський у своїй брошурі «Шляхта на Україні» заявив, що вони сміливо підіймають прапор батьків і визнають себе за українців» [7, 43]. Також сучасний французький дослідник Д. Бовуа фіксує «високий рівень українізації декласованої шляхти ще наприкінці ХІХ ст.» [3, 272].

Висновки. У цілому хлопоманство, сутність якого полягала в ре-українізації ополяченої колись провідної верстви українців шляхом повернення її в орбіту народної (української) традиції, а основне завдання – у просвітництві хліборобської маси, не було явищем, притаманним лише вузькому колу осіб – випускникам Київського університету. В інших місцевостях Правобережжя (як власне і Лівобережжя та Південної України), де кадри вчительства, лікарської справи, агрономії, ветеринарії готувалися у вищих, середніх і навіть початкових навчальних закладах, хлопоманські настрої серед інтелігентів теж мали місце: вони простежувалися на рівні села, волості, повіту, губернії. Багато хто, будучи свого часу ополяченим, повертав свою українськість, а дехто, з огляду на давню близькість до хліборобського способу життя, вже природно ідентифікував себе українцем.

Ідеалізація народу і спроби соціальної консолідації з ним інтелігенції, – шлях, яким уперше пішли хлопомани на чолі з Антоновичем, – у недалекому майбутньому послужили підґрунтям багатьох етносоціальних процесів в Україні. Хлопомани були ідейними предтечами не тільки українського, а й російського народництва. Ці польські “сліди” у дослідницькому віднайденні джерел, з яких поставало масштабне бажання інтелектуалів реформувати та демократизувати Російську імперію, були зумовлені багатьма обставинами. Насамперед загальним захопленням ідеями просвітництва, ліберальних реформ, утопічного соціалізму та інших напрямів суспільно-політичної думки, що, знову ж таки, – із Франції та Німеччини, – інтегрувалися в імперський простір часто-густо через польську призму. Українське народолюбство (як і російське народництво) принципово відрізнялося від польських національних змагань тим, що вірило в ширшу, хоча й менш елітарну, соціальну базу. Різниця їх також значно потужніший (за український національний і російський демократичний) польський визвольний рух.

Список використаної літератури

1. Познанский Б. Воспоминания / Б. Познанский. – М. : Тип. П.П. Рябушинского, 1913. – 68 с.
2. Слово дідича до земляків. – Житомир : Друкарня І. Хжонца, 1862. – 26 с.
3. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 (Поляки в соціо-етнічних конфліктах) / Д. Бовуа. – К. : Критика, 1998. – 336 с.
4. Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти ХІХ ст. / О. Левицкий. – К., 1906. – 46 с.

5. Матеріали для біографії В.Б. Антоновича (З приводу двадцятої річниці з дня його смерти) / Зібрав і зредагував Д. Багалій. – К. : 3 друкарні ВУАН, 1929. – 129 с.
6. Стешенко І. Українські шестидесятники / І. Стешенко. – К. : УНТ у Києві, 1908. – 45 с.
7. Матушевський Ф. В.Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії / Ф. Матушевський. – К. : Вік, 1909. – 44 с.
8. Дебогорія-Мокрієвич В. Воспоминания / В. Дебогорія-Мокрієвич. – Штутгарт, 1903. – Т. VIII. – 521 с.
9. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині XIX – на початку XX століття / В. Меджецький // Україна модерна. – Л. : Ін-т історичних досліджень ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – Ч. 6. – С. 59–76.
10. Присяжнюк В.Ю. Роль селянства в державотворчих процесах до початку XX ст. : українці і польський досвід / В.Ю. Присяжнюк // VIII Всеукраїнська студентська наукова конференція «Актуальні проблеми природничих та гуманітарних наук у дослідженнях студентської молоді». – Черкаси, 2006. – С. 164.
11. Присяжнюк Ю.П. Соціальне становище українського селянства Правобережної України в 60–90-х рр. XIX ст. / Ю.П. Присяжнюк. – Дис... канд. істор. наук / 07.00.01. – Донецьк, 1997. – 194 с.

References

1. Poznansky, B. (1913). *Memoirs*. Moscow. (in Russ.)
2. (1862). *Speech of didych to countrymen*. Zhytomyr. (in Ukr.)
3. Beauvois, D. (1998). *Battle for land in Ukraine 1863–1914 (The Poles in socio-ethnic conflicts)*. Kyiv. (in Ukr.)
4. Levytsky, O. (1906). *On position of peasants in South-West edge in the 2nd quarter of the 19th century*. Kyiv. (in Ukr.)
5. Bahaliy, D. (Ed.) (1929). *Materials for biography of V.B. Antonovych (On the occasion of the twentieth anniversary of his death)*. Kyiv. (in Ukr.)
6. Steshenko, I. (1908). *Ukrainian sixtiers*. Kyiv. (in Ukr.)
7. Matushevskiy F. (1909). *V. B. Antonovych in the light of autobiography and historical data*. Kyiv. (in Ukr.)
8. Debohoriya-Mokrievych V. (1903). *Memoirs*. Stuttgart. (in Russ.)
9. Medzhetsky V. (2001). Peasants in the nation creation process in Central and Eastern Europe in the late 19th – early 20th century. *Modern Ukraine*, 6, 59-76 (in Ukr.)
10. Prisyazhnyuk V. (2006). The role of the peasantry in the state building process to the beginning of the 20th century: Ukrainian and Polish experience. *VIII All-Ukrainian Student Conference «Actual problems of natural sciences and humanities in students' research»*. Cherkasy. (in Ukr.)
11. Prisyazhnyuk J. (1997). *The social status of Ukrainian peasants of Right-Bank Ukraine in 60–90s of the 19th century*. Donetsk. (in Ukr.)

PRYSYAZHNYUK Juriy, Doctor of Sciences (History), Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: yu-prisyazhnyuk@mail.ru

SHAMARA Serhiy, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Doctoral candidate of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: clionika@ukr.net

IGNATENKO Julia, student of the IV course of Educational-Scientific Institute of history and philosophy, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
e-mail: ignatka_94@mail.ru

POLISH «TRACES» OF UKRAINIAN NARODNIK MOVEMENT AT THE TURN OF 1850–1860S

Abstract. Introduction. In their reasoning the authors followed the hypothesis that quite clearly Polish motives (destructive or creative) began to occur around intellectual activity of khlopomans just at the turn of 1850–1860s. Later they will be formatted in Ukrainian style and widely enough, that is socially, geographically, temporally.

Purpose. The aim is to show the Polish component of the Ukrainian Narodnik movement (love for the people) in its destructive and constructive perspectives.

Methods. The research methodology is based on local social history, that is behavioral strategies of khlopomans are given in the context of social and partially ideological public regulators.

Results. At the turn of 1850–1860s the formation of the Ukrainian Narodnik movement took place. The process was connected with the transformation of the part of the Polish intelligentsia into the Ukrainian national-cultural environment. To a large extent this circumstance determined the essence of this historical phenomenon.

Originality. The Khlopomans knew that peasants were apolitical, so they did not have much hope for their participation in the political movement. Actually, because of this fact they directed their activities primarily on mass education, development and improvement of national ideology. Thus, they certified their understanding of the perspectives of the modern era, which absorbed the sphere of thought and creativity, the community rather than individuals became central, they were in search of heroes that were designed to liberate the people, to show them the way to stability and prosperity.

Conclusion. The Polish «traces» of the Ukrainian Narodnik movement is primarily the result of the total fascination with the ideas of the Enlightenment, liberal reforms, utopian socialism and other areas of social and political thought which were integrated from France, Germany and other European coun-

tries often through the Polish perspective. Nevertheless, the Ukrainian Narodnik movement was fundamentally different from the Polish national competition with the rejection of aristocracy and a broader, though less elitist social base.

Key words: *intelligents, peasantry, Poland, Ukrainians, national project.*

*Одержано редакцією 19.11.2015
Прийнято до публікації 28.12.2015*

УДК 37(477)(092)»19»

СИЛКА Оксана Захарівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій (м. Київ), e-mail: omedalieva@ukr.net

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА У 1917 р. (НА ПРИКЛАДІ ТОВАРИСТВА «КОБЗАР»)

У статті проаналізовано основні положення нормативно-правового документу сільського просвітницького товариства «Кобзар» - Статуту. Функціонування Товариства у с. Кирилівка на Черкащині розглядається як вияв громадської активності, який відбувався в умовах нестабільного соціально-економічного та політичного стану.

Ключові слова: *громадське об'єднання, Товариство «Просвіта», українське селянство, система освіти.*

Постановка проблеми. Сучасна тенденція активного сплеску та ефективної діяльності окремих соціальних груп і громадських організацій в українському соціумі має свою історичну основу. На початку ХХ ст. в Україні спостерігалися ознаки формування громадянського суспільства. У зв'язку з цим, актуальними є дослідження з історії виникнення, розвитку, функціонування громадських організацій різної спрямованості, як одного з критеріїв становлення громадянського суспільства. Окремого забарвлення така специфіка набула у 1917 р. Діяльність переважної частини українських статутних товариств, як правило, було спрямовано на міський простір і реалізовувалася в рамках міста. Сільські громадські організації не виділялися як окремих, особливий і тому унікальний пласт громадської ініціативи. Вивчення історії та специфіки права реалізації інтересів сільського населення України дає можливість зрозуміти не лише громадські, культурні, моральні пріоритети минулого, а й особливості сучасного функціонування добровільних статутних товариств. Типовим прикладом поживлення сільського статутного культурно-національного руху у 1917 р. була модель громадського об'єднання у с. Кирилівка що на Черкащині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В радянській [1, 244] та сучасній українській історіографії [2] питання існування кирилівського культурно-просвітницького осередку висвітлено побіжно, як правило, згадується як чергове у когорті інших національно-освітніх об'єднань.

Мета. Зі зміною соціально-політичних орієнтирів в Російській імперії, й відповідно зі змінами в організованому культурно-просвітницькому громадському рухові, в Україні зафіксовано, зокрема, масове відкриття сільських просвітницьких організацій, які в історіографії отримали єдину назву «Просвіти». З огляду на це, запропоноване дослідження покликане показати основні базові принципи, на яких ґрунтувалася і вибудовувалася діяльність сільського просвітницького товариства. Переконані, що без опрацювання регіонального матеріалу неможливо реконструювати об'єктивну історію статутних громадських об'єднань в Україні.

Виклад основного матеріалу. Основним правовим документом, на підставі якого відбувалася діяльність громадської організації був «Статут». «Статути» українських просвітницьких спілок у 1917 р. в цілому повторювали структуру своїх попередників. Мова йде про типові зразки «Статутів» сільськогосподарських агропросвітницьких об'єднань, сільських пожежних дружин, благодійних та інших товариств, появу яких зафіксовано наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, у документі: фіксувалися мета та регіон діяльності Товари-